

յարգն: Հայ գրականութիւնը բնաւ պիտի չի տուէ, եթէ ողորմելի թերթերն խամրին, անհետանան ընդ միշտ: Բայց երբ կը տեսնէ օրէ օր խեղճ թերթերու բազմացումն և լաւերուն նուագումն, այդ մեծ հարուած մըն է, որ կը խախտէ Հայ գրականութեան կարեւոր շէնքը: Արտասահմանի մէջ «Նոր-կեանք», «Բանասէր», «Համայնարան», «Անահիտ» նոր հանգէսներ են, որոնց շնչասպառութեամբ հրատարակւին յայտնի նշան մըն է պարտ ու պատշաճ վարձատրութիւն մը չի գտնելին: Մանօթ գրագէտներ Յ. Շահնազար, Տ. Կոմսարական, Ս. Պարթեւեան, Ս. Գարբէկեան, Տ. Ս. Տիւսար, Տ. Սիպլի, և այլն որոնք սկսան Հայ լրագրութեան նոր և յառաջադիմական գոյն մը տալ, երկար չի տեւեց իրենց գործունէութիւնը, լքան, Հեռացան գրական ասպարէզէն, և քաջալերութեան և վարձատրութեան պակասն նախճիրներ գործեց:

Այն օրէն որ գրագէտ կոչուելու արժանաւոր գործիչ մը գրիչը ձեռք կ'առնու՝ Հայրենի գրականութեան զարգացման աշխատելու, սատարելու, մի և նոյն օրէն Պէշկիթաշլեանի անասուգութեան, այն զաղաւթարական ու տխուր ոգին՝ իր գրասեղանին առջև կը կանգնի, կը լիշեցընէ ապագային հոգն և մտատանջութիւնը, և այն է որ կը ջախջախէ կը լքանէ խեղճ գրական նահաւատկները, որոնք ազգին պակսին կ'արժանանան՝ երբ արիարար կը տուան նոյն ասպարէզին մէջ մինչեւ իրենց գեղեցիկ վերջալոյսին խաւարումն:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

~~~~~

ՄԱՍԻՍ շաքանմաներն ազգային, գրական, քաղաքական եւ գիտական: Արտոնատէր՝ Կ. Ս. Իւմիւհեան: Խմբագիր — Տնօրէն՝ Տիգրան Արփիարտան: Տարեկան բաժանորդագլին 12 ֆրանք, թրղմատարի ճախը միասին:

Հասցէ՝ Կ. Պոլիս, Ղալաթիս, Նորատոռն-կեսն խան:

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԵՒ ԱՐԵԻԵԼԲ

ԼՈՒՍԱԿՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

(շար. տես էջ 401)

ՏԱՐԻՆԵՐՈՎ կ'երեւի այս կուսանաց յայլ և այլ կողմանս Հայոց գեղերին և ցրուին. յարեւմտեան կողմ՝ թողլով զՄանի յԵփեղեաց գաւառի, ի Հիւսիսակողմ՝ զՆոնէ, որ կ'ըլլայ քարոզիչ Վրաց. այսպէս հարկ է որ ուրիշ կողմեր այլ թողուած ըլլան, և միայն իրենց կէսն միաբան գտուին իրենց նահատակութեան տեղում՝ ի կեդրոն Արարատայ: Միայն հարաւային Հայոց կողմերում կենալն և շրջին աւելի ծանօթ է. և թէ ոչ ուղղակի յԵփեղեայ եկած են Հօն՝ այլ յարեւմտեան Հայոց. կամ երկրորդ անգամ եկած են այս կողմս, ի գաւառն Բզնտանաց, ի ոսկմանս անուանի խոյս քաղաքի, ուր յետոյ իրենց կեցած տեղին՝ Ս. Գրիգոր վայելուչ եկեղեցեակ մի կանգնեց, և ըստ իր սովորութեան՝ խաչ մի շինեց, և տեղի այլ կոչուեցաւ Ս. Խաչ: — Աստի՛ վանայ ծովուն արեւմտեան եզրքը պատելով՝ եկան կեցանի թոռիս, ինչուան Հիմայ ծանօթ տեղ. — աստի՛ գէւ յարեւմտեան հարաւ կու գան՝ ի գաւառն Սոկաց, և կենան ատեն մի այն տեղ՝ ուր յետոյ Ս. Գրիգոր վանք մի հաստատեց, որ նոյնպէս Ս. Խաչ Մոկաց կոչուի, և անուանի ուխտատեղի մի ըլլայ ի ԺԺԱ դարս, և Գր. Նարեկացւոյ ատեն պայծառ շինութեամբ զարդարեալ և հռչակեալ: Թէ այս տեղ և թէ քիչ մ'այլ հեռու՝ Կճառ կամ Կրճատ կոչուած տեղ մի՛ շատ նեղութիւն և հալածանք կրեն կուսանքն, քրմաց և զանոնք զրդող դիւաց ազգամբ. բայց Գայիանէ իր խաչովն և իրեն Հեո Հոգեղ քահանայքն՝ Դանիէլ և Եսայի, աղօթիւք և օրհնութեամբ՝ հալածանք զանոնք. որք արգել կ'ըլլային մեր

սուրբ ուղեւորաց ձիերուն կամ ճամբուն. և « զայրագնեալ դիւացն՝ դիմեալ ի վերայ՝ « խեղէին, ծռէին, պնչատէին զպաշտօնեայս « իւրեանց. որ և անդ ասաքելայնորո՞ն քահա- « նայն Հաւածեալ զնոսա և քանդեալ զպաշ- « տամունս նոցա, բռնէին զխեղեալսն. վասն՝ « որոյ տեղին կոչեցաւ Էջմաշ և կրճատ, թէ՛ « ի յայսմ տեղով իմատեիին կամ կրճատեիին « գեւքն զմարդիկն. յորում տեղով Ս. « Պայրիանէ թողու զխաչն իւր՝ Խորեանս դի- « ւացն, որ էր Աւագակին (Քրիստոսի Հետ « խաչաւորին)։ որ և զտեղին յետոյ Հաստա- « տէ վասն Ս. ն Քրիզոր» : — Այս դէպքս մեծ Համբաւ Հանէ. որոյ Համար կուսանքն քաղաքակ կերպով զիրենք Կորդուաց խորու- ուրտոնքն մէջ ձգեն, և անցնելով Սո- ղոսի լեռնէն՝ կու գան ի կողմ մի, որ ըստ տպագրի պատմութեանս գրուած է Բերկրաց- անց գաւառ. այլ ծանօթն Բերկրի՝ Արբերանի գաւառին մէջ է, Վասնայ ծովուն արեւելեան կողմը. իսկ լաւագոյն օրինակի մէջ գրուի Բագրացոց գաւառ. և Հիմայ այլ ծանօթ է այս՞ Սողոմի կոչուած լեռնի մօտերը Պիրքե կոչուած տեղն : Սողոմին այլ ծանօթ է յաշ- խարհագրաց, Սողոմիս կոչմամբ, և ի տեղա- ցեաց Հիմայ այլ՝ Սոջիվա : Ասոր մօտ կու- սանքն խրճիթներ շինելով՝ պահ մի բնակին : Սողոմին կամ Թմիսէն կու գան՝ այն Կորդուաց և իր սահմանակից Տմորիաց գա- ւառին միջեւ, յԱլիկէ կամ Ալիկա կոչուած աւանն, յանուն կնոջ մի Սմատայա Այրա- քաշ կոչուած սպարապետին Արտաշեսի Բի, ի վիպասանիցն Հայոց, որք անշուշտ շատ առասպելներ Հիւսած էին այս քաջին և իր այդ սիրած Ալիկա՞ ասորի կնոջ վրայօք, ու-

րոյ անուամբ կոչեց իր ձեռակերտն, որ հա- սարակօրէն կոչուէր Աւան Սմատայա : Այս կողմերս (Տմորեաց) այն ատեն այլ կան եղեր « ընկզուտ ծառաւէտ տեղիք » . ուր գետոյն վրայ ձգուած կամըրջին մօտ՝ ատեն մի բնա- կին կուսանքն : — Անկէց կ'անցնին Մշկեց կամ Մշկոռնեաց լեռան խորին խորը մի, որ այսպէս կոչուի՝ լեռան վրայ արածող մշկա- պոքոտ այծեանց Համար, որ մեր երկրին յա- տուկ կենդանական բերք մի է. իսկ տեղա- գրօրէն՝ այս կողմս այն ատեն կամ պատմչին գրած ատեն՝ Հայաստան գաւառ կոչուի եղեր, նշանաւոր անուամբ. որ՝ Հայկայ և իր Կադ- մոս որդւոց աւանդութեանց վերացընէ տանի մեր միտքը : Այս տեղ գտան կուսանքն շատ բորտներն, որ ըստ Հեթանոսական անգը- թութեան՝ Հասարակաց բնական գեղերէն վուտէին, և Սուրբն իրենց աղօթիւք և քահանայիցն օրհնութեամբ բռնեցին. և թէ՛ ապագայից Համար այլ բռնկարար աղբիւր մի բղխեցին, և թէ իրենց պառաւ ընկերաց Համար, որ չուրցցին աւելի առաջ երթալ, և բնակեցան Հօն մինչեւ իրենց մահը : Իսկ զօրաւորքն եկան Բզնունեաց³ (Վանայ) ծո- վուն եղերքը, յետոյ Ս. Թեոդորոս կու- չուած տեղ մի : — Աստից այլ դարձեալ դէպ ի Հարաւակողմն, Տեղիսի ծածանդակ գետոյ մի եղերք, որ Էրանգար և Աքառաւ քար կոչուած լեռանց միջեւ անցնելով, Թափի ի մեծ գետն : Այս տեղ աւելի երկարատեան կեցան կուսանքն, անոր Համար տեղն այլ կոչուեցաւ Ս. Տիկին : — Աստի կու գան իրենց մէկ նպատակեալ տեղն, ի Վանս Հո- գեաց, ուր էր « Պատկեր Տերամորն, որում « երկրպագեցին՝ ուրախացեալք, և տային

1. Այս տեղ մեր պատմիչն յիշէ աւանդու- թիւն մի, թէ երբ ջրհեղեղին տապանն կու- Հասնի այս լեռանս, նոյ կանչէ. « Ո՛ր Սողոմի թէ՛ Սոջոքաւունքն դիպեցաւ նախս » . նոյն իւրը կամ մէկ մօտն այլ Սարապետ կոչեն, և անոր ստոր- ոտին եղած շէն կամ քաղաք մի՞ Թմիսի կամ Թմիսի կամ Թմիսի, որ նշանակէ ութ իբր թէ, « յայսմ տեղուղ ութ ոգիք ելին ի տապանէն » : Այս 1600 տարուան աւանդութիւնն այլ զեռ- լտուի այս կողմերում, և Թմիսի՞ն՝ փոխանակ ութի՞ ոմանք 40 կ'ըսեն. տեղն այլ Տեղիսի գե-

տոյ Եւր և Պոհրան ծածանդակաց միջոց է : Մեր խոհական պատմիչն՝ այս առթիւս այլ մտերմա- բար խորհըրդածէ. « Այսօրեկ՝ թէ արդարեւ կամ « սուտք՝ ինչ ոչ է փոյթ. բայց միայն զի հա- « ճեցուցեց զմանկագունի դո՞ մտացը գտար- « փանս. վասն այսորիկ զրեմ քեզ զեման ի « զիրո յայս » : Յայս է որ երկտասարդ իշխա- նի մի զրէր Խորենացի, ըլլան Սմատաքն Բա- զրատունի և Արծրունի, ըլլայ ուրիշ մէկն : 2. Կոչուած է և Ուլիկ : 3. Ոմանք զրէն Բժունեաց :

« գոհութիւն Սրբուհւոյն » . բայց իրենց փա-
փազին համեմատ չկարցան երկար ատեն
կենալ հօս . որովհետեւ տեղւոյն քրիստո-
նեայքն՝ որ գաղտուկ կ'ապրէին, վախնալով
յայտնուելու՝ բռնադատեցին զՍ . կուսանն
չուշանալ իրենց քով . — կամայ ականայ
ստիպուեցան սոքա վերջին երկրապագութիւն
մ'այլ ընելով իրենց ամենատիրելի Տիրամօր՝
երթալ ելնել ուրիշ մօտաւոր դժուարակոխ
լերան մի գլուխ, Պաշտ կամ Պաշտոյոյ
կոչուած (և սխալմամբ Պաշտ գրուած և
սպուած) . ուր՝ կ'ըսուէր թէ՛ շատ մեծ բազ-
մութիւն գիւաց կայ, երկու բազնաց կամ
կուստանց մէջ և շուրջ, Արամեացայ և Աստղ-
կան, Հայոց գլխաւոր դից և դիցուհւոյ . և
այնքան խառնխրուած աղաղակ և շփոթ կ'ըլ-
լար (անշուշտ քրմաց խարդախութեամբ) ,
որ մարդիկ իրարու խօսք չէին հասկընար, և
անէկ սովորութիւն կամ առակ եղած էր ըսել
(և կ'ըսուէր մինչեւ ի ժամանակ պատմելին),
թէ « Թուխ ի Պաշտոյ գիւացն գալ՝ գլուխ
« անլուր և անիմայ » : Այս լեռնէն խորածոր
մի ինչելով դէպ յարեւելեան հարան՝ ուրիշ
լերան մի վրայ գտան մեծ կրօնականաց կամ
« տռն կրօնի անյազ հրոյ, անյապար այր-
« ման աստուածոցն . և զմոխիրն՝ աստուա-
« ծացուցեալ գոլով ի անա ջարիկն՝ հոսէին
« յակն յորդարուղի աղբերն՝ որ ըլլէ յոտս
« լերանցն, որ է յառաջ Խորալիմիկն, որ
« տեղին Քոթ լսի, քանզի անուն քրմապե-
« տին Վութ կարդայր . և զի ասէին զկրակն՝
« քոյր, և զաղբիւրն՝ եղբայր . յերկիր ոչ ար-
« կանէին զմոխիրն, այլ արտառուօք եղբորն
« (Նրով աղբերն) ջնջէին : Եւ յայրս քարին
« օրջացեալ կային վիշապք երկու՝ դիւացեալք
« և սեւացեալք, որոց՝ աղջիկ կոյս և պատա-
« նիս անմեղազոհէին . յայնստիկ ուրախացեալ
« դեւքն՝ զուարճանային արեամբն և բազ-
« նօքն, հրովն և աղբերքն, ահագին իմն տե-
« սիւս և փայլիւն, ձայնս և թնգմունս և
« կայթմունս գործէին . և ի մէջ խորածորոցն
« օձք և կարիճք լի թունօք մահաբերին լցեալ
« էր » : Այս ամեն զարհուրելի և քստմնելի
սնոտիքը՝ Ս . կուսանքն իրենց լացով, աղօթ-

քով և խաչին նշանով՝ ու քահանայիցն օրհ-
նութեամբ փշրեցին փճացուցին, և դեւերը
կամ դիւապաշտներն այնպէս հալածեցին,
որ՝ « Նման սաստիկ հողմոյ ի լեռնէն ի
« լեռուն փչելով փախչէին, (և) ոչ այլ ինչ
« լսիւր՝ բայց վաշ դժայիւ ճիչեալ » : Մինչեւ
ցայսօր, կ'ըսէ պատմիչն, այն խորածորան
մէջ « օձք մարմնեղէնք քարացեալ երեւին ի
« վերայ բազնացն » : Բարդաւոր եղան այդ
դժնդակ տեղոյ մօտիկ գիւղի բնակիչքն,
որք տեսնելով տեղւոյն սքանչելի փոփոխու-
թիւնը՝ հաւատացին ի Քրիստոս և մկրտուե-
ցան ի քահանայից՝ ընկերաց կուսանաց :
Կ'աւելցընէ պատմիչն . թէ, « Եւ ոչ զընդ-
« դիմացաւ նոցա . քանզի տեղիս այս գոլով
« Անակայ՝ հօր Պրիգորի, ի լսել գրթ մահու
« Անակայ և Խորովու՝ անցեալ գնացին
« փախստականք, և ոչ գոյր նոցա դիմա-
« մարտ » : Այսինքն, Անակայ մարդիկն՝ տեղ-
ւոյն տեարքն՝ փախան գնացին, և հօն մնացին
բնիկ ռամիկ գեղացիքն, որոց դէմ կեցող
արգիլող մի չկար հիմայ, և անվախ քրիս-
տոնեայ եղան, չնորձօք կուսանացն :

Իսկ ասոնք այն լեռնէն վար իջան դէպ ի
հիւսիսակողմն, և եկան ի կողքի գիւղ, ուր
նոյնպէս կոչոց, օձիք և իրոց պաշտամունք
կային, և նոյնպէս այլ ջնջեցին, աղբիւրն այլ
ցամքեցուցին . որոց վրայ յետոյ Լուսաւորիչն
երկու եկեղեցի շինեց, խաչ կանգնեց, և
յիշատակ թողուց անունց՝ իր գօտին և գա-
ւազանը : — Աստի ելան կուսանքն մտան ի
Տոսք՝ գաւառ կանայ, և ասոր լերան հա-
րաւակողմը խաչ կանգնելով՝ շինեցին և բնա-
կեցան, տեղն այլ Ս . Խաչ անուանելով . բայց
լսելով որ իմացուեր է իրենց ով ըլլալը և
փնտռուիլը, թողուցին ելան ի Վարազ լեռ .
ուր գետնափոր խորչեր շինելով պահուած-
ցան, և երկար ժամանակ ընակեցան, և ու-
մանք միշտ հօն մնացին, նոյնպէս և երկու
քահանայք այլ . որք ամեն ուրբաթ սր այն
քարայրից և խորոց մէջ պատարագ մատու-
ցանելով՝ տեղն այլ յետոյ Ոչրաք-այրք կո-
չուեցաւ . այս տեղ՝ միայն հաց և ջուր հա-
շակելով ճգնեցան մինչեւ իրենց երկանիկ
մահը : Իսկ միարան գունդ կուսանացն՝ որոց
թիւ՝ աստ անչ ցրուելուն պատճառաւ կէսին
հասեր էր, նորէն իրենց խորչերէն դուրս

եկան՝ յառաջ երթալու. բայց թէ ինչ ճամբով և ուր և ուր դադրելով՝ ի վարագայ մինչև ի վաղարշապատ մայրաքաղաքն, մեր պատմիչն կ'ըսէ. « Անտի գերթալն ի մար-
« տիրոսական տեղիոն՝ յաղապս որոյ մեզ
« փրկութեան ճանապարհ, ուսցիս համառօտ
« յԱլլաթանգեղոսէ » : Ագաթանգեղոս կու-
սանաց ճամբորդութիւնները չի պատմեր. այլ
մէկ շունչով կամ գրչով Հռովմէն հասցընէ
« ի վաղարշապատ, ի նիստ թագաւորացն
« Հայոց. այնուհետեւ մտանէին ի Հնձնա-
« յարկս այգեստանւոյն, որ կան շինեալ ի
« հիւսիսոյ յարեւելից կուսէ. և կերակրէին
« ընչիւք իւրեանց՝ ի վաճառաց քաղաքին. և
« ոչ այլ ինչ գոյր թոշակ ընդ նոսա գոր ու-
« նէին. բայց մի ոմն ի նոցանէ ունէր ա-
« րուեստ ապակագործաբեան, առնել ոչոյնս
« ապակեղէնս, և տալ գինս ընդ կերակրոյ՝
« աւուրն պարենի ոռնիկ » :

Գաղղիքն մեկը այլ Հօս այս Ս. Կոռու-
նաց երկար ճանապարհագրութիւնն, որ թեր-
եւս ընթերցողին այլ երկար և աւելորդ թուի.
բայց, ոչ միայն դիտնորէն հետաքննական
է դա, այլ և մեր էական խնդրոյն համար
կարեւոր, ինչուան Գ դարու վերջերը քրիս-
տոնէութեան հետեւեր յայտնելով ի Հայս,
իբրեւ վերջին նշողք Արշալուսոյ՝ յառաջ
քան զելս համատարած լուսաւորիչ արեգա-
կանն :

Ասկէ այլ աւելի՝ դարմանք մի ի դարմանա-
լիս՝ ցուցընէ Նախախնամութիւնն Աստուծոյ,
այնքան երկար ճամբաներով՝ յԵւրոպիոյ,
յԱֆրիկէն (յԱղքեսանդրիոյ) և յայլեւայլ
աշխարհաց Ասիոյ՝ առաջնորդել բերել յայլա-
զան այլակրօն ազգաց միջեւ, երբեմն շիտակ
և երբեմն խոտորկոտուր ճամբաներով՝ քանի
մի տասնեակ պառաւ և օրիորդ կուսանաց,
հանգերձ իրենց հոգեւոր պաշտօնիւք. տեղ
տեղ ցրուելով և թողլով անոնցմէ, և զբաղ-
մութիւնն՝ առանց հեթանոսաց զգուսնաց և
հալածանաց մատնելու՝ հասցընել՝ ուր որ
սահմաններ էր իրենց, փութաւոր և անմահ յի-
շատակաց արժանի վկայութեամբ : Դարձեալ,
զարմանք մ'այլ, նման սպանողի որդի Գրի-
գորին՝ առ որդի սպանելոյն բերել յարեւն,
առ նոյն թագաւորն Հայոց՝ փնտռող կուսա-
նացն՝ զորդամար կայսերն, բերելն ինչուան

արքունեաց ագարակին մէջ դադրեցընել,
զԱյն, որոյ վրայ՝ իբրեւ

« ի վերայ միոյ պատուական մարդարտի՝
Խաղացին ցընծալով՝ ամենայն հեթանոսք.
Արեւելք, յԱրեւմուտս ընթացեալ հասնի,
Քարոզել յայտնապէս ըզջնող տեսու-
թիւնն :

Լուան թագաւորք և լըցան խնդութեամբ.
Որսալ յանձն առին ըզգաղտնի մեծու-
թիւնն.

Պարգեւել իրերաց խոտտնային բանւիք,
Եւ ծածուկ հնարիւք՝ գողնալ ի մի-
մեանց » :

Եթէ ոտակ քաղաքական դէպք մի ըլլար
այս կուսանաց ուղալիսի ճամբորդութիւն մի,
արժան էր կանգ առնուլ և քննել զարմաց-
մամբ. իսկ երբ այդ դժուարակոխ խորտու-
րորտ ճամբուն ծայրն՝ կու հասնի ի բարձրու-
թիւնս երկնից և յարճալութիւն Ատուծոյ,
չարժէր այդ կուսանաց արեւամբ գնուած ան-
ձին համարուելով իսկ Հետեւիչն՝ անոնց արիւ-
նտամ և պատշտած փափուկ ոտից կրնգին :
— Կնքեմք այս տեղ և մեկը մեր եկեղեցւոյ
Արշալուսոյն պատմութիւնը, եթէ չնքեմ կա-
րող՝ ոչ այն կուսաւորն ճամբաներն և ոչ կո-
խող զարապարները պահնելով՝ համարուել
անոնց իւրս անգամ համարուած և համարու-
րելով՝ զօրացած՝ Խալը. և դառնանք քիչ մ'այլ
աւելի մօտէն նկատել Հայոց ազգիս հրաշա-
լի քրիտոնէական լուսաւորութեան երրորդ
միջնորդը. Հսկփսիւհէն :

Շաքարայտիկի Հ. Գ. Կ. Ս. Ա. Ի. Ե. Ան

Հ Ա Ն Ք

ԵՒ ԻՐԵՆԵՑ ՍՏՈՒԳՈՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆ

(Շար. տիւ էջ 108)

Կայծքար

Մ եր հին բարդ բառերէն է. և ասոր
հոմանիշ են Գալախագ, Ալուէսաքար. Կոչի
նաեւ Խիստ քար և Կաճքար : Ոմն յտ. բառն